

TYPER OCH TIDSDRAG FRÅN UPPLÄNSK BYGD

NÄR BLEV POTATISEN ALLMÄN I UPPLAND?

I en tidningsuppsats för ett antal år sedan rörande Upplands regementes historia kunde man läsa följande: »Men underligt nog nämnes intet om det enda för landet reella värde, som Pommerska kriget (1756—1762) medförde, nämligen potatisen, som de hemvändande krigarna hade i sina ränslar, och vilket gav uppsvinget åt den redan av Jonas Alströmer inledda odlingen.»

I allmänhet torde nog den uppfattning, som illustreras av ovanstående citat, vara den förhärskande. Potatisen, så sägs det, infördes av Jonas Alströmer och odlades av honom utanför Alingsås 1725 samt erhöll allmän spridning genom från Pommerska kriget 1762 hemvändande soldater.

Hur förhåller det sig nu härmed, har potatisen verkligen blivit allmän såsom näringsmedel efter pommerska kriget eller har den blivit det först senare? En närmare granskning av legenden om att soldaterna medförde potatis i sina ränslar från det nämnda kriget torde härför vara av intresse.

En sjuttonhundredatalssoldat i Sverige var ganska tungt och framför allt opraktiskt utrustad. Utrymmet i ränseln var strängt upptaget av de föreskrivna och för tjänsten i fält nödvändiga persedlarna; något större utrymme för medförande av potatis kunde sålunda knappast ifrågakomma. I bästa fall kanske någon mindre mängd kunde medföras. Föga troligt är det också att varje soldat verkligen var tillräckligt omtänksam att fylla möjligen tillgängligt utrymme med »jordpäron». De, som emellertid varit nog förståndiga att anskaffa ett litet förråd, hade därefter att medföra detta en avsevärd tid under såväl långa marscher som sjöfärder. Huvuddelen av Upplands regemente uppbröt 31 augusti i samband med fredsslutet från sina kvarter och marscherade till Stralsund, dit den anlände 2 september. Härifrån transporterades regementet till Rügen där det, efter diverse marscher, 5 september ilastade vid Pert och seg-

lade till Dalarö, som nåddes 11 och 12 september. »Den 15. tågade kompanikontingenterna genom Stockholm till Järva, där regementet upplöstes, och den 22. september voro alla hemkomna på roterna.» Hemtransporten hade sålunda tagit omkring tre veckor och man måste nog under dylika omständigheter räkna med att åtskilliga ränslor tömts på sitt ätbara innehåll.

Finnes då någon möjlighet att kontrollera när potatisen kommit till allmännare användning inom just den samhällsklass, som enligt uppgifterna skulle ha infört den.

I landsarkivet i Uppsala finnes för tiden 1782—1832 inalles omkring 1650 kontrakt mellan rotehållare och soldater vid Kungl. Upplands regemente. Dessa kontrakt innehålla noggranna bestämmelser beträffande de naturaförmåner, som vederbörande soldat skulle erhålla av roten såsom lön för sin tjänst. Bestämmelserna variera naturligtvis efter olika trakter och olika tider, men i samtliga finnes mer eller mindre fullständigt angivet omfattningen av det s. k. hemkallet.

Såsom exempel på ett ovanligt fullständigt och tydligt utformat kontrakt kan följande anföras:

Livkompaniet roten nr 76 Väster-Ekeby, Vendel, den 14/9 1798 kontrakt med soldaten Eric Swärd: »Uti hemkall får karlen den vanliga Roteå kern, vilken består av (5) fem fjärdingar utsäde det ena året och (6) sex i det andra, även får han årligen av oss 1½ tunna säd hälften råg och hälften korn. Så länge som avskedade Corpralen Westerberg lever, efter vilkens död hans nu innehavande inlagor [=inägor?] tillfalla Eric Swärd, då ovannämnda 1½ tunna säd försvinner. Åkern brukas och besås 1. året karlen tillhanda och sedan köres åkern beständigt med Rotens dragare. Får karlen äng till fyra lagliga lass hö, som bliver den vanliga soldatängen, och tillökas med en gruda eller gärdesstätta så att inalles bliver 4 lass. Hampland och kåltäppa får karlen den gamle karlen haft och njutit. 4 kappar ärter och fyra skedblad rovfro sår roten åt karlen på sin åker årligen.»

Med ett kontrakt av denna lydelse är det icke tänkbart att karlen dessutom skulle erhållit potatis i någon form såsom »en tunna potatis», »ett potatisland redan satt» eller »ett fjärdingsland i vreten till potatistäppa».

För tiden 1782—1789 finnas 238 kontrakt, vilka samtliga genomlästs utan att någon uppgift rörande potatisodling eller tydande därpå kunnat påträffas, ehuru en stor del av kontrakten äro mycket utförliga och beröra sådana detaljer som huru många kappar ärter, skedblad rovor, kannor hampa, lin o. s. v. som karlen själv får så eller roten sår åt honom. I vissa fall har soldaten i stället för dylika

förmåner fått huvuddelen i skördad vara såsom fallet är i ett kontrakt 18 maj 1801:

Bälinge komp, roten nr 13 Gryta, Tensta. I hemkall erhåller karlen: »Ärter 2¹/₂ fjärdingar, rovor tre tunnor, kål en skock eller 60 huvud, sådant som det vid roten växer.»

Eller från 1 augusti 1785: Sigtuna komp, roten nr 48 Slafsta, Skokloster: »Utom den vanliga roteåkern vid Soldatstugan får karlen en tunna råg, 3-ne fullkomliga lass hö, 3 fjärdingar ärter och två tunnor rovor samt ett pund rågmjöl av vardera åttondelen i roten årligen.»

Under denna period är sålunda rovorna den vanliga och huvudsakliga ersättningen för nutidens potatis.

För tiden 1790—1800 finnas 127 kontrakt och bland dessa finnes ett, som omnämner potatis, det är från 1791, den 11 mars och 2. majorens komp, nr 118 Hällby i Fröjeslunda. Där står: »jänte kåltege och *jordperonsland*, som förut varit har, samt den vanliga soldatängen».

Vad som är av särskilt stort intresse utöver att potatis för första gången konstaterats i ett knektekontrakt är att där står »som förut varit har». Detta tyder på att potatis odlats vid det nämnda torpet längre eller kortare del av den föregående soldatens tjänstetid. Tjänstetidens längd uppgick i allmänhet till omkring tjugu år. Under förutsättning alltså att företrädaren tjänat 20 år och under hela denna tid odlat potatis, ha vi kommit tillbaka till 1771 eller 9 år efter pommerska krigets tid och det är ju mycket tänkbart att den soldat, som 1762 kom hem från kriget, gjort tjänst till 1771. Har vi möjligen här ett fall, där en deltagare i pommerska kriget medfört potatis hem och odlat dylik? Något kontrakt för den närmast föregående soldaten har tyvärr icke kunnat påträffas, varför det är omöjligt att med säkerhet besvara frågan. I socknarna runt omkring uppträder potatis först tjugufem till trettio år senare. Hade det varit på grund av regelrätt import som potatisen kommit till Hällby soldattorp borde det givit utslag i trakten omkring, samtidigt eller i varje fall betydligt fortare än här skett.

Alltjämt förekomma i kontrakten de olika ändamål för vilka varje jordbit, som soldaten erhåller, skall användas. Från 30/3 1790 läses sålunda i kontrakt mellan roten nr 21 Kunsta vid Rasbo kompani, Lena socken, och nyantagne soldaten Anders Brodin: »kommer Anders Brodin att årligen bekomma 5 tunnor spannmål, hälften råg och hälften korn, samt de åkerstycken, som förre karlen haft, ärtåker, rovgård och kåltäppa, tvenne sommarlass hö och tvenne tjug halm, lagbundna kärvar, tillika med två lass vedbrand», eller roten nr 47 Gisselbo, Livkompaniet, Tierps socken 4/4 1791, där det står

»ett fjärdingsland åker till hampa och kålland efter rotens andel, då soldaten håller sig frö själv», samt kontrakt 16/5 1791 mellan roten nr 32 Fredbo, Livkompaniet, Tierps socken, och nyantagne soldaten: »Ärter och rovländ samt hampa sås på vanlig tid på rotens åker eftersom den förra karlen åtnjutit.»

År 1801 har tydligen kraftiga ansträngningar gjorts för att fylla alla vakanta rotar, som under fredstiden från 1791 uppstått, ty detta år antages 206 nya soldater eller omkring $\frac{1}{6}$ av regementets hela styrka. Av dessa är det emellertid ingen, som i sitt kontrakt har någon uppgift om potatisland eller motsvarande.

För tiden 1802—1807 finnes sammanlagt 282 nyantagna soldater och av dessa erhålla fyra potatis i en eller annan form. 3 april 1806 utfärdades kontrakt mellan roten nr 12 Kynga i Veckholm, överstelöjtnantens (nuvarande Enköpings) komp., och en nyantagen soldat, där man kan läsa följande: »Kåltäppa och potatisland får han vid Kynga, efter särskilt accord mellan Kynga och soldaten.» Kontraktet är undertecknat Grönsö och Beata Benzelstierna. Den 23 juni samma år erhåller soldaten för roten nr 144 Endersta i Fittja och Sigtuna komp. följande förmåner: »Bostället sättes i gott stånd, varvid även bliver kål- och potatisland, 4 kappland.» Rotehållare är här en godsägare Buckau på Bodarna.

Från 30 december 1806 finnes vidare ett kontrakt för roten nr 112 Lagmansbo i Björklinge, Livkompaniet, som har följande lydelse: »I hemkall årligen 8 kappar ärter, 8 kappar vete, $2\frac{1}{2}$ tunna korn, två lass hö à 10 volmar sådana i orten brukas, tre tjog fullkomlig halm, varav 1 tjog korn och 2 tjog råg sam nödig vedbrand och en tunna rovor och $\frac{1}{2}$ skålpund lin. Så länge Qvick är ogift erhåller han på Sandbro ägor husrum, skulle han gifta sig äger han att disponera byggnaden vid torpet vartill då erhålles en potatistäppa av 8 kappland.»

I samtliga tre fallen rör det sig om soldater, som kommit till rotar, vilka lytt under stora gårdar, Grönsö, Bodarna och Sandbro. Man måste sålunda sätta i fråga möjligheten av att i dessa fall potatisen spritt sig från herrgårdarna, vilket väl torde varit den vanliga vägen för framsteg av olika slag.

Vad soldaten för Lagmansbo rote beträffar så var han en berest man och säkerligen betydligt över allmänna bildnings- och kunskapsnivån för vanliga nyantagna rekryter, i det att han varit i Stockholm såsom värvad soldat vid greve Löwenhjelm's kompani av livgardet till fot. Även om han icke fått potatis i förplägnaden vid regementet är det dock troligt att han en eller annan gång vid besök å någon stockholmskrog gjort bekantskap med det nya födoämnet. Att märka är vidare att han får en potatistäppa först då han gifter

sig och flyttar till torpet. Så länge han bor vid herrgården får han nöja sig med rovor.

Från Björklinge finns ytterligare ett kontrakt från samma rekryteringsmöte, i vilket bestämmelser om potatis ingår. Det är från roten nr 120 Skomarbo och där återfinnes följande: »Till kål och potatisland lämnas karlen de vanliga täpporna invid husen eller torpet.» Här synes det emellertid vara en vanlig »bondrote», varför herrgårdsförklaringen kanske icke gäller. Å andra sidan ligger Skomarbo endast en knapp halvmil från såväl Lagmansbo som Sandbro, och det är sålunda tänkbart att impulsen till potatisodling erhållits från herrgården även i detta fall.

Från Livkompaniet finnes vid samma rekryteringsmöte inalles 23 kontrakt men endast dessa två innehålla bestämmelser om potatis.

Alltjämt finnes emellertid en mängd belägg för att potatis icke kom till användning eller odlades på de allra flesta rotarna. Uttryck sådana som följer torde bevisa detta: Livkomp, nr 102 Gränby, Björklinge: »samt 4 skedblad rovfrö och täppan vid husen blir till hampland och kålsäng samt linland där vi sår, ... såsom Jöns Larsson håller rum för stugan, hampland och kålsäng så får de andra så arter och rovfrö».

Olands komp. nr 101 Skoby, Alunda: »På roteintressenternas samfälliga åker får soldaten så en fjärding arter, en kappe linfrö och något rovfrö.»

En portionsstat för roten nr 148 Smedby i Vendel finnes även angiven i ett kontrakt, där det heter: »Till alla årliga möten och commenderingar av vad namn de vara må, då ej Kungl. Maj:t och kronan giver mat bestå vi karlen dagligen 2½ marker sort bröd, 1½ torrt kött eller 1 mark rökt fläsk, 2 kvarter arter 1 kvarter korngryn och 8 skillingar om dagen till drickspengar.» Hade det vid denna tidpunkt varit vanligt med potatis hade det säkerligen angivits på ett eller annat sätt vare sig soldaten fått potatis med sig eller fått potatispengar såsom han fick drickspengar.

Nästa grupp av kontrakt omfattar tiden 1808—1815 och uppgår till 308 st. Nu börjar uppgifter om potatis flöda något rikligare. Bland de nämnda påträffas sammanlagt 17 uppgifter. Från 1809 finnes sålunda ett kontrakt för roten nr 144 Endersta och förut nämnda Buckau där det angives »till kål och jordpärontäppa får han ⅓ tunnland» och samma rote 1815 där det säges att »den vid bostället inhägnade potatistäppan bestående av ⅓ tunnland får karlen nyttja». I kontraktet från 1806 hette det »Bostället sättes i gott stånd, varvid även bliver kål- och potatisland 4 kappland». Av allt att döma förefaller det som potatislandet skulle blivit nyanlagt 1806.

År 1810 antogs ryssen Jöran Zeidzikoff till soldat för roten 120 av Livkompaniet, Björklinge, och erhöll då »de vanliga tepporna vid torpet till kål- och potatisland».

Från år 1811 finnes belägg för potatis från Erentuna, Tierp, Sparsätra, Staby och Tegelsmora. Från 1812 ytterligare från Staby och Dannemora. Beträffande Dannemora kan det vara av visst intresse att erinra om vad M. Tamm-Götlind skrivit i en artikel: »Österbybruk på gammal-Tammens tid.» Där står: »Att döma av de gamles berättelser måtte potatisodlingen ej ha tagit fart vid Österby förrän under Tammens tid. De berätta om rovor och om den stora hjälp husmödrarna fingo i matlagningen av det nymodiga potatismjölet som de revo av sin potatis när den börjat bli riklig i hushållet.» Österbybruk styrdes av brukspatron Tamm åren 1802—1856. 1815 uppträder potatis i nya socknar och delvis nya formuleringar av kontrakten komma till synes.

Rotebönderna i roten nr 80 Skarp-Ekeby i Vendel skriva sålunda: »för övrigt lämnar Mensta $\frac{1}{2}$ tunna potatis eller om karlen behagar upptaga land att han kan sätta en fjärding potatis är honom öppet». Här råder alltså ännu ganska stor sparsamhet med potatis; en halvtunna om året är ej mycket efter vår tids förhållanden och ändå mindre efter äldre tids sätt att se.

Från Sigtuna komp. och roten nr 115 Kyninge i Husby-Sjutolft får soldaten däremot mera rikligt. Här sägs det i kontraktet att »från Hårby gives 4 tunnor potatis eller motsvarande täppa».

I ett kontrakt från Nåstuna i Vänge socken säges att »soldaten får den gamla soldatåkern ett halft spannländ om året, utom Pått attisland som tredes för dess räkning 1816 och sås samma år om hösten vartill vi bestå utsädet, ärter får sås årligen 2 kappar i vårt gårde tillika med rovor».

Såsom anmärkningsvärt kan påpekas att belägg för potatisodling påträffas under dessa år inom samtliga kompanier med undantag av Rasbo kompani. Som en tillfällighet kan jag också nämna att Upplands regemente med en sammanslagen bataljon, tagen ur samtliga kompanier, under större delen av år 1807 var förlagt som garnison i Stralsund och därunder deltog i strider i Pommern. Detta förhållande kanske i någon mån kunnat inverka på att potatisodling börjar bedrivas så gott som samtidigt inom samtliga kompanier. Vågar man kanske rent av framkasta den hypotesen att det är detta fälttåg som egentligen avses med det s. k. »potatiskriget»?

Potatisodlingen tilltar i varje fall nu med ökad hastighet och från åren 1816—1825 noteras av 206 kontrakt 30 med potatisuppgift. Ofta innehålla kontrakten bestämmelser, som tyda på att odlingen varit igång vid torpet innan den tillträdande soldaten erhåller det; så-

lunda förekommer ofta i kontrakten uttryck som »den vanliga potatistäppan, som är vid husen belägen», eller »får han begagna de vanliga potatistäppor som forna karlen innehaft», eller »lämnar Åkarby karlen till potatisland heller vad han det vill använda till uti såkallade utjorden, Olsbosveden kallad heller däromkring lig-gande ägor 18 kappland» eller »de vanliga potatisland, som till-hört gamle Bergen, tillfaller även nya Berg».

Rovodlingen är dock alltjämt mycket allmän och i många fall framgår det fullt tydligt att någon potatisodling ej förekommer. Så är förhållandet med roten nr 146 Tersgårde, Skuttunge, Bälings komp., där det heter »vid roten får han årligen så 2¹/₂ kappar ärter men lin och rovor sår han vid soldathusen». Från Högby rote nr 132 Uppsala Näs, Bälings komp., står i ett kontrakt: »är två åker-bitar omkring 8 kappland, som få begagnas i stället för rovtland och källand samt kryddtäppa».

Kontraktet för roten nr 142 Uvlunge, Vendel och Livkompaniet, anger: »får han sex tunnor rovor, en halv tunna ärter samt inom samma hagar som roten årligen så 2 kappar ärter».

Slutligen kan från Rasbo, roten nr 42 Gren, antecknas: »får utav Jan Ersson och Eric Ersson en vret att begagna, som är utmed bostället bestående av 3 fj land uti vardera årvägen i stället för ärter och rovor, men utav Per Matsson, Lunda får en tunna rovor och tre kappar ärter årligen, skall soldaten av roten begagna de kryddtäppor, som är omkring bostället».

Under åren 1826—1832 ökade potatisodlingen ytterligare, i det att 59 kontrakt av 286 omnämna potatis. Dessutom finnes det ett flertal där det är tänkbart att potatisodling avses, ehuru det icke direkt utsäges. Så är exempelvis fallet med roten nr 53 Brunnby, Skuttunge, Bälings kompani, där det säges: »Rovgård efter vanlig-heten samt till täppland vreten vid soldathusen som hävdas och sättes första året av roten» och roten nr 30 Skjällsta, Ärentuna, enligt vilket soldaten erhåller »Fyra tunnor rovor årligen, får han 16 kapp-land jord till täppa, som av oss inhägnas, husplatsen likväl inbe-räknad, i brist därav till vi får inhägna täppan giva vi honom fyra kappar säd, hälften råg och korn för vart kappland.»

Å andra sidan är det i en del fall obestriddigt att potatis icke före-kommit i hemkallet. Så är exempelvis förhållandet med roten nr 90 Sandbro, som har följande lydelse: »Får han hos oss vardera årligen till sin nytta utså en kanna ärter och 1 skedblad rovfro. Honom dock obetaget att i stället för ärter så lika mycket linfrö vart annat år. Då företrädarens änka dör, tillfalla de av henne nu begagnade täppor och lägenheter karlen.»

Här har synbarligen den nyanställda soldaten icke erhållit några

täppor, där han kan odla potatis, utan allt skall sättas i böndernas åker, både ärter, rovor och lin. Hade vid denna rote förut odlats potatis eller den nyantagne soldaten själv varit van att erhålla potatis i sin kost, hade han säkerligen fått någon bestämmelse angående potatis inryckt i kontraktet.

Studerar man procenttalet kontrakt med potatis i förhållande till övriga kontrakt, erhålles från period till period en stadig ökning från åren 1802—1807, då de utgjorde 1,4 proc. och till perioden 1820—1832, då utgjorde 20,3 proc. Troligt är att dessa siffror äro för små, men även om endast en färdedel av de fall, där verkliga potatis skulle odlats, kommit till synes i kontrakten på grund av att dessa skrivits efter äldre formulär, kommer man till resultatet att potatisodlingen i början av 1800-talet hade mycket ringa omfattning och att den först fram mot 1830-talet fick allmän utbredning i Uppsala län.

Av det anförda framgår sålunda att potatisen i vår landsända ingalunda införts genom pommerska kriget utan först omkring 50—75 år senare, eller efter år 1800, och troligen först på 1820- och 1830-talen fått så vidsträckt spridning att den fått avgörande inflytande på kostförhållandena.

Carl Söderberg.

Källor: BERGSTRÖM, OTTO: Bidrag till Kongl. Uplands regementes historia. Stockholm 1882.

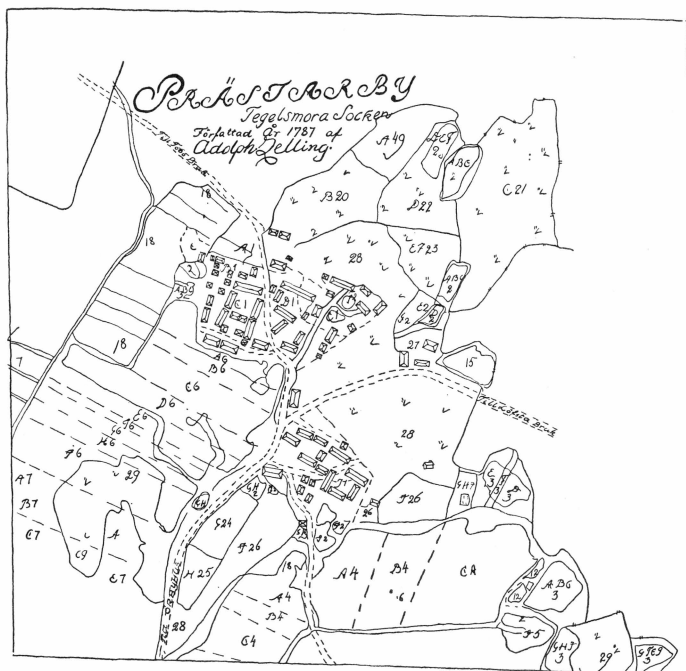
Buntar rekryteringsrullor med kontrakt för Kungl. Uplands regemente 1782—1832. Uppsala landsarkiv.

LAGA SKIFTESFÖRRÄTTNINGEN I TEGELSMORA. ETT HUNDRAÅRSMINNE

Lantbrukets rationalisering genom sammanslagning av mindre gårdar till bärkraftiga jordbruk, heter statsmakternas senaste förslag till förhindrande av landsbygdens avfolkning. Egentligen låter väl detta som en paradox, ty rationalisering är ju detsamma som personalminskning i vanliga fall. Enligt det föreslagna programmet skulle gårdar om mindre än 20 har åkerareal sammanslås till större enheter.

Ett genomförande av denna rationalisering i en upplandssocken, exempelvis Tegelsmora, skulle i praktiken betyda att av socknens 98 brukningsdelar minst ett 30-tal skulle försvinna. Lantbruket skulle

Karta över Prästarby by i Tegelsmora socken år 1787.

övergå i ett slags storindustri. Även om detta tekniskt skulle kunna genomföras på slättbygden, torde det i skogsbygdens vitt kring-spridda tegar bli ett svårlöst problem. Dess ekonomiska genom-förande med nuvarande priser på jord, arbete och byggande vågar man knappast tänka sig.

En hembygdsvårdare emotser med fasa en tredjedel av socknens gårdar övergivna och på några mera iögonenfallande platser jätte-stora byggnader för kollektivbruk, påminnande om fabriksanlägg-ningar. Låt oss slippa uppleva detta i vår idylliska upplandsbygd och i stället göra en återblick 100 år tillbaka.

Då genomfördes nämligen i vissa upplandsbygder en jordreform, som på sin tid var något av en revolution, nämligen den stora laga skiftesförrättningen. Att det för en enda by, Prästarby i Tegelsmora, behövdes tolv år för att genomföra denna ägoskiftning med mer än hundratalet sammanträden, tyder på att det var en arbetsam och komplicerad uppgift.

Bifogade karta från 1787 utvisar byns bebyggelse sådan den under 1600- och 1700-talen utformat sig med åtta sammanbyggda gårdar om tillsammans ett 60-tal byggnader.

Den samhörighet, som i dessa byalag med naturnödvändighet uppstod, medförde utan tvivel vissa ekonomiska förmåner och bidrog i hög grad att stärka trivsel och sammanhållning. Det blev ett slags familjär kollektivism, där arbetskraft, redskap och inte minst mat och dryck delades mellan gårdarna på ett sätt, som i hög grad underlättade tillvaron.

Sedan laga skiftesförrättningen år 1848 slutförts, började omedelbart gårdarnas utflyttande, och inom 4—5 år hade byn helt och hållet förändrat utseende. Några enstaka byggnader, två soldattorp och en salpeterlada, kvarstodo dock ända över sekelskiftet. Det ägосkifte, som under åren 1836—1848 verkställdes, måste enligt nutida kritiska omdöme vara klokt och väl genomfört, även om en del hemman icke fylla måtten för nutida krav på självständiga jordbruk.

Även sedan byn splittrades och avståndet mellan de yttersta gårdarna blev en kilometer, bibehölls ända till sekelskiftet många av det gamla byalagets kollektiva levnadsvanor. Att redskap, verktyg och arbetskraft lånades och utbyttes utan att någonsin penningersättning lämnades, förekommer nog på en del håll än i dag, men däremot torde det för länge sedan ha upphört att vid varje bakning, slaktning eller brygd dela med sig åt grannar. Även om livsföring och sedvänjor på landsbygden förändras och moderniseras, framstår det dock som ett önskemål att gammaldags trivsel och samhörighet upprätthålles som en betydande kraft mot landsbygdens avfolkning.

Det ständiga jämförandet mellan stadens förmåner och landsbygdens obekvämligheter torde numera få väsentligt korrigeras. Landsbygden har nu, tack vare radio, biografier och mångahanda nöjen, idrott etc., erövrat de flesta av stadens förmåner, varemot staden aldrig kan erövra landsbygdens naturliga charm och behag.

Axel Adling.

UR UPPSALALIVET 1818

Det är i Distingen år 1818. Yrvädret far fram över gator och torg. Mycket löst folk besöker Uppsala och landshövding Fock har varit tvungen att utfärda en särskild förordning med förbud för hästhandlare samt »glas-, porcellains- och smidesförare» jämte andra slika personer, som bevista marknaden och ofta därunder begå brott

och föröva varjehanda oordentligheter, att taga nattläger i staden; de få endast vistas där om dagarna mellan 9 och 5. Böter stadgas för den husvärd, hyresman, krögare eller näringsidkare, som senare på aftonen eller över natten hyser sådant folk, varjämte stadens »Fiscal och Police-Betjening» åläggas att över verkställigheten av detta förordnande hålla noggrann hand.

Från Stockholm komma handlande, som tillhandahålla »den ärade allmänheten» en mängd läckerheter och lyxvaror såsom »fint och ordinarie caffè, canariesocker, krosadt lump dito, brun sirupp, Carolina och Ostindiska risgryn, fina perl- och sagogryn, canel, säckkradt och osäckkradt chokolad, friska théer, muskatell och mat-russin, fikon, franska sviskon, bred- och bittermandel samt flere specerier, fin matolja, soija, capris, oliwer, fransk senapp i burkar, eau de Cologne, urglas, waxstaplar, fina spelkort, violinsträngar, fin bomull, finare och gröfre engelskt bomullsgarn, cicoriacaffe, flera sorter bättre och ordinarie skrifpenor samt finare och gröfre bords- och trancherknifvar».

På stora salen i rådhuset ges assembléer. Gustaf Floderus, prostson från Rasbo, ur vars anteckningar förestående skildring hämtats, har ej varit där, trots det man hade spelat hans favoritvals av Müller med regementsmusik, vilket hans vänner Lars Hierta och Wilhelm Goës berättar, när de om aftonen sitta nere i Gustafs kammare. Denna dag hade en löjtnant Rathsmän begravts. Han hade skjutit sig ihjäl, av hopplös kärlek som det säges...

Gustaf, som är e. o. kanslist i Kungl. Kommerskollegium och endast 21 år gammal, bevästar med Kungl. Kollegii tillstånd detta läsår akademien för fortsatta studier. Lars Hierta är tre år yngre, fader- och moderlös. Gustafs kammare ligger på nedre botten i Lars Hiertas hus i kvarteret Ånåbben vid Sysslomansgatan, alldeles intill tullen och mitt emot Lutgården (nuv. Västmanlands-Dala nation), där Lars föräldrarhem legat intill olycksåret 1809, då större delen av Fjärdingen avbrändes. En trappa upp bor den blide orientalisten och bibelforskaren Pehr Sjöbring med familj. Lars och Goës, som är beridare vid akademistallet och kornett vid Livregementets dragoner, ha sina kammare uppe på vinden. De äro Gustafs bästa vänner, och nära vänner är en härlig sak *in hoc terrestri exilio*. När de sitta i Gustafs kammare tala de om det högsta och enda för honom i livet, om Lars vackra, 19-åriga syster Carin, som efter föräldrarnas död funnit ett andra hem på Hallkveds herrgård i Funbo, hos änkemajorskan Didron, född Wegelin.

Gustaf, som är en svärmisk och inåtvänd natur, finner intet nöje i det stojande marknadslivet. Han har av Lars fått låna en dagbok, vilken Carin fört under en bruksresa, som hon gjort året förut. Ack,

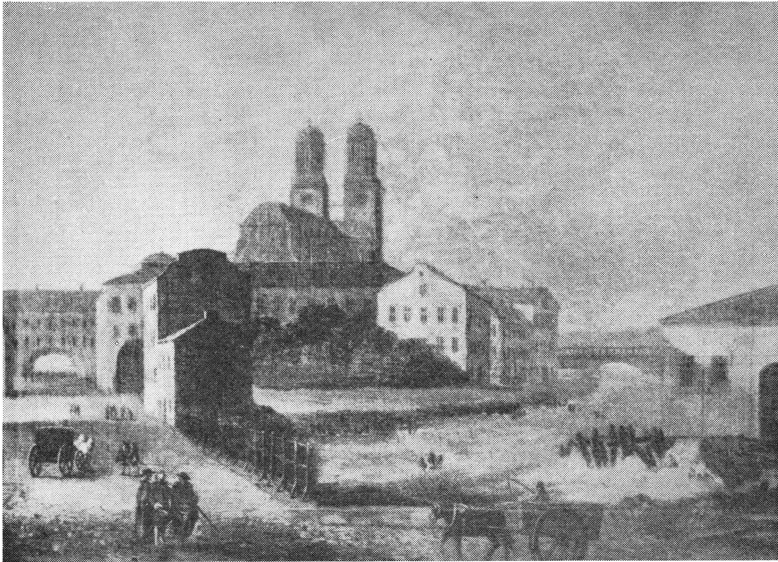

Bild 1. Uppsala på 1700-talet. Efter original i Enköpings museum.

om han varit med då! Men han är det nu i stället i sinnet. I morgon får han se henne på balen på Gillet, men han känner sig ändå nedstämd. Gillet är för honom odrägligt, och går han dit, är det endast för Carins skull. Inbegripen i dessa tankar får han besök av Goës. De läsa nu tillsammans »Dödsförbundet» av den tyske romanförfattaren baron de la Motte Fouqué.

Redan på förmiddagen nästa dag, som är den 5 februari, kommer Carin till Uppsala. Gustaf träffar henne ej, han är sysselsatt med tillrustningarna till balen. Klockan 6 går han dit »i full rustning».

Gillet är en läse- och sällskapsklubb, där de akademiska fäderna, stadens honoratiores samt en och annan student träffas. Sedan sju år tillbaka har det sina lokaler i den gamla Hospitalsgården, ett vitrappat hus i två våningar i hörnet av Valvgatan och Hospitalsgatan (nuvarande Fyristorg) med ingång från den förstnämnda gatan mitt emot Domtrapphuset. Där finnas utlagda svenska, tyska, engelska, franska och danska lärda och politiska tidningar samt vetenskapliga journaler av alla slag. Gillet är också avsett att främja »den nyttiga och nöjsamma biljardmotionen» samt anordnar »assembler» och ställer sina lokaler till förfogande för konserter, högtids-

Bild 2. Carin Hierta. (Svenska Porträttarkivet.)

måltider och andra festliga tillställningar, som besökas av stadens invånare, stundom även av kungliga personer.

Sällskapets medlemmar äro vid denna tid indelade i vissa klasser, de ordinarie, speciellt akademici och ståndspersoner, ett fåtal magistratsledamöter och handlande, vidare de extra ordinarie, mestadels studenter, invalda antingen »till att dansa och spela» eller endast för det sistnämnda ändamålet, slutligen finnas även resande eller tillfälliga medlemmar. Flickor få utan avseende på ålder tillträde till assembléerna så fort de lärt sig dansa.

Genom porten mot Valvgatan kommer man först in i en förstuga, som går rakt igenom huset. I nedre våningen ligger en stor biljardsal utåt torget, konversations- och spelrum samt matsal utefter Valvgatan. Till övre våningen för en stor murad trappa upp till en förstuga, från vilken ingången är till stora danssalen. Med sju fönsters längd har den sin huvudfönsterfasad mot Valvgatan.

Danssalen, som är det största rummet på Gillet, har en musikäktare med »stora, utarbetade konsoler med lister och bronserade bildhuggerier». Den uppbäres av sjutton »pilastrar» med socklar kapitäl och arkitrav. Från salen är en uppgång till läktaren. Denna sal användes ej blott till dans utan även till konserter och

Bild 3. Carin Schméer. (Svenska Porträttarkivet.)

andra tillställningar. Här brukar hovkapellmästaren Hæffner hålla sina konserter.

I förbindelse med stora gillesalen ligger det stora förmaket eller salongen utefter Valvgatan, ett rum med fem fönsterluffer, som användes till sällskapsspel och även teaterföreställningar. Härtill hör ett litet spelrum. Dessa rum äro prydda med franska tapeter och — åtminstone några årtionden senare — möblerade med svartmålad soffor och stolar, vilka ha rödklädda dynor och säten.

När Gustaf kommer upp på övre botten är där »ovanligt mycket lysande flärd och ytlighet». Han söker Carin med blicken och finner henne snart. Han ställer sig nu så att han har henne i sikte. Endast då och då får han tillfälle att byta några ord med henne.

Intresset koncentrerar sig till dagens exotiska gäst, den turkiske storamiralen J. Gibraltar. »Sextio år gammal. Storväxt. I turkisk dräkt. Ovanligt stark. Stora ögon. Förfärlig. Vann mycket tycke hos fruntimren på grund av sitt bandit-patriarkaliska utseende.»

Vad som fört denna pittoreska person till Sverige och Uppsala få vi tyvärr ej veta genom Gustafs anteckningar, men att han kommit i någon diplomatisk mission är tydligt. Han kan spåras i två brev till dåvarande svenske ministerresidenten i Hamburg Elof

Signeul, bevarade i dennes litterära kvarlåtenskap. Brevet, som äro skrivna på en lättflytande franska, äro dagtecknade i Livorno i april och juli 1819. Han talar i dem om sin långa resa och den älsk-värdhet, som visats honom i Sverige av »M^r le Comte d'Engestrom» (statsministern för utrikes ärenden och en av rikets herrar, greve Lars von Engeström) samt av »Notre Excellence», ministerresiden-ten, vid besöket i Hamburg. Kanske hade vistelsen i det kyliga Nor-den och det säkerligen ganska ansträngande sällskapslivet där fram-kallat de »douleurs rhumatiques», av vilka storamiralen säger sig lida men vilka mildrats av det utmärkta klimatet i Pisa och de omsorger, som där ägnats honom av flera berömda professorer. Från Livorno ämnar han nu bege sig till Egypten.

På gillebalen är också en överste Carl Peter von Heidenstam, som är född i Smyrna och nu återkommit från Persien, där han varit överste i armén. Han hade nu gått i svenska tjänst som kapten i generalstaben.

Gustaf träffar många bekanta. Han hade kunnat få dansa en anglais med Carin, ty hon säger åt Lars, att hon ej är uppjuden till den. Därpå frågar hon honom, om Gustaf ej dansar. Men han dan-sar inte. Beser henne blott och talar få ord. Går dädan en kvart på 9. Han uthärdar ej längre. Hade blott gått dit för att *se*. Sedan han ätit på Uhrbergs källare på torget intill Gillet går han ensam hem till sin kammare.

*

Söndagen 14 juni samma år far Gustaf på eftermiddagen från sitt hem i Rasbo prästgård in till Uppsala med sin mamma och sin lilla bror Uno. De ta in i sin gård i kvarteret Klostret i Svartbäcken (nu Wolrathska gården), där de före sig finna Goës och Gustafs syster Thilda. Denna dag kommer kronprins Oscar till Uppsala för att lägga grundstenen till det nya biblioteket. Studenterna, som de senaste dagarna exercerat mycket, då de skola hålla vakt för kron-prinsen, möta denne klockan 5 med sång vid tullen, där de exerce-rande studenterna gå i gevär. Därefter far kronprinsen till Gillet, där han äter i stora salen, vilken måltid professorerna bestå. Mycket folk är i rörelse, men Gustaf sitter hemma och spelar kort med Uno och Goës, som omtalar sitt besök i Stockholm under kröningen.

Nästa morgon är Gustaf på juris doktorsfrukost hos promotor, professor Rabenius. Därifrån gå de alla upp till slottet för att avhämta kronprinsen, vilken följer dem ned till domkyrkan, där han ger *venia promovendi*. Carin och hennes stockholmskusiner, flickorna Schméer, som äro döttrar till en förmögen klädeshand-

lande, skola denna dag vara i Uppsala, men Gustaf har ej fått syn på dem.

Till middag är Gustaf med mor och syster hos professorskan Fant. Genom fönsterna i hennes hus vid Trädgårdsgatan se de kronprinsen två gånger, både på väg till kemiska laboratoriet och på återväg därifrån. När Gustaf går från Fants får han se vagnarna från Hallkved. På något avstånd hälsar han på Carin. Lars åker i en vagn med flickorna Schméer.

Sedan går Gustaf till gymnastikhuset, som ligger i trädgården mellan Gustavianum och det gamla Exercitiehuset. Han passerar förbi fruntimren från Hallkved men kan ej få syn på Carin. Efter gymnastikuppvisningens slut delar kronprinsen ut kransar till dem som utmärkt sig. Uppvisningen hålles delvis i det fria, och den svåraste övningen består i att äntra upp för en hög mast och fästa en vimpel i toppen.

Gustaf sitter under uppvisningen först ensam men dristar sig sedan fram till den bänk, där Carins kvinnliga släktingar sitta. Carin kommer då även och sätter sig där. Gustaf hade förut tänkt så mycket på henne, att hans bröst blivit helt ovanligt beklämt, och han har nu svårt att tala till henne. Hon säger också senare på dagen till sin bror Lars, att Gustaf i början endast sett på henne utan att säga något, vilket hon tyckt vara underligt.

Slutligen fattar han mod och frågar henne vem *den där* är, förstulet pekande på Carin Schméer, fastän han mycket väl vet det förut. Hon säger då »mycket leende» namnet och visar sedan på systemen, som också är en skönhet. Gustaf tänker på, att Carin tidigare vid ett tillfälle uttryckt ett önskemål om ett blivande parti mellan honom och Carin Schméer, och han blir därvid ännu mera beklämd.

Klockan 9 på aftonen kommer Gustaf hem. Han har denna dag varit »i full rustning», vilket alltid mycket besvärar honom. Han är rätt olycklig till sinnes för Carins skull.

Nästa dag är filosofie magisterpromotionen, som alltid en stor dag i Uppsala. Det är klart väder, mycket varmt och lugnt. Klockan 9 är Gustaf med de övriga studenterna uppe på borggården. Därefter presenteras de för kronprinsen under gående genom hans förmak. Magistrarnas frukost hålles i gamla Botanicum, dit kronprinsen kommer klockan 12 och spisar med de andra.

Klockan mot 1 börjas akten i domkyrkan, men klockan 4 går Gustaf hem. Han stannar ej för att höra Rogbergs predikan, då den troligen snart utkommer av trycket. Innan kransarna påsattes hade han ej fått se Carin och de två Schméerarna, emedan de skymdes av en pelare, men sedan hade han gått fram till parnassen — den

estråd som brukade uppföras i koret vid dessa tillfällen — och hälsat på dem. Han stod sedan länge så att han kunde se dem. När han hade hälsat på Carin såg han hur hon lutade sig mot Carin Schméer och viskade med henne under leenden.

Klockan 5 går han till Kungsträdgården (nuv. Botaniska trädgården) med Goës. Han får också där hälsa på Carin men kommer ej i tillfälle att tala med henne. Han tänker, att »sorgen i rosengård är mig tung».

När Gustaf och Goës sedan sitta hemma hos Gustaf, rökande sina pipor, kommer Lars Hierta, som är lustig av vin. Han har hälsningar från Carin, att Gustaf ej i kväll på gillebalen skall fixera henne så mycket som vid sista gillet den 5 februari utan i stället dansa en anglais med henne — *om han vill vara så god*.

När han med Lars och Goës kommer till balen på Gillet, känner han sig alldeles förvirrad till mods. En vän till honom från Rasbo, patron Tottie på Näset, kommer genast emot honom och visar honom var Carin dansar. Då kadriljen är slut, går han fram till henne. Hon hälsar rätt vänligt och frågar bland annat om han alldeles försvurit att dansa. Han svarar då, att han av Lars hört den lycka, som väntar honom i kväll. Den äran att ha kunnat få dansa med henne är stor för honom och han skall aldrig glömma den, men han ber att få utbyta den mot att få höra henne spela Müllers vals i hemorten. Han säger henne ytterligare att hon ej skall förundra sig att han ej vill dansa, om hon påminner sig den stackars greve Falkensvärds sinne, då han första gången bevistade balen hos fru Emilia i Dresden, därmed anspelade på Palmblads roman Åreskutan, som varit publicerad i sista årgången av Poetisk kalender, vilken Gustaf givit Carin till låns med vissa ställen förstrukna. Carin svarar nu: — Ha, gubevars att förlikna sig med Falkensvärd. Det vore alltför tokigt att vara som han! Müllers vals har jag nu glömt. Detta säger hon med leende min.

— Jag hoppas dock att den snart påminnes, svarar Gustaf.

Nu kommer Lars och försöker övertala honom att bjuda upp Carin. Han vet ej vad det är som gör att han ej dansar, men något inom honom säger bestämt *nej*. Tårarna äro nära att brista ut, och ännu mer olycklig vid åskådandet av solstrålarnas tävlan med eldsljus, av den odrägliga värmen och den ännu odrägligare flärden, går han efter tio minuter sin väg, ömkande sig över »de arma, tomma varelser, som i slikt finna något nöje».

Det är en lycka att han efter hemkomsten får gråta rätt hjärtligt, ty det lindrar tyngden över det bedrövade bröstet. Han insomnar sedan helt lugnt.

Erik Floderus.

Anmärkningar

Ovanstående skildring äro två avsnitt ur Gustaf Floderus' dagbok, vilken är bevarad för åren 1813 och 1818—1822 och tillhör förf. Tidigare ha några skildringar ur densamma varit publicerade i »Uppland» (BARBRO SUNDQUIST, Teater i Uppsala före Uppsala teater, 1940, och ERIK FLODERUS, Excellensen på Lydinge, 1945). Gillets historia har skildrats av K. W. HERDIN, Bygge och bo, 2 (1934). För påpekandet om Gibraltars brev (i R. A.) stannar förf. i tacksamhet till arkivarien N. Holm.